ग्रंथालय नेतृत्व आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० – भारत

कु. शुभांगी गणपती धापोडकर
Email - sdshubhangi280@gmail-com
Mob. No- 8999016978/9689767673

डॉ. संगीता राजेंद्र चोरे
ग्रंथपाल
बॅरिस्टर शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा.
Email - sangitachore13@gmail-com

सारांश :

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP 2020) भारताच्या शिक्षण क्षेत्रासाठी ऐतिहासिक पाऊल आहे. या धोरणामध्ये गुणवत्तापूर्ण, समावेशक, बहुभाषिक आणि जागतिक दर्जाचे शिक्षण सुनिश्चित करण्यावर भर दिला आहे. ग्रंथालये आणि माहिती केंद्रे शिक्षण व्यवस्थेतील महत्त्वाची पायाभूत संस्था असल्यामुळे छम्च 2020 मध्ये त्यांना नव्या दृष्टीकोनातून पाहिले गेले आहे. लायब्ररी नेतृत्वाचे महत्त्व वाढले असून, पारंपरिक प्रशासनिक भूमिकेपलीकडे धोरणात्मक नियोजन, डिजिटल पायाभूत सुविधा, समुदाय व शैक्षणिक संस्थांशी भागीदारी, तंत्रज्ञान व्यवस्थापन, बहुभाषिक ज्ञानसंपदा उपलब्ध करणे आणि वापरकर्त्यांच्या बदलत्या गरजांशी जुळवून घेणे अशा विविध भूमिका लायब्ररी नेत्यांना पार पाडाव्या लागतात.

अभ्यासातून दिसून येते की, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० अंतर्गत लायब्ररी नेतृत्वाचे तांत्रिक आणि धोरणात्मक स्वरूप अपरिहार्य आहे, तसेच विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांनी डिजिटल लर्निंग पोर्टल्स, चारवर्षीय पदवी अभ्यासक्रम आणि संशोधन सहाय्य प्रणाली विकसित करून याची पूर्तता केली आहे. या संशोधनाचा उद्देश लायब्ररी नेतृत्वाची बदलती भूमिका, आव्हाने, संधी आणि परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी धोरणात्मक शिफारसी मांडणे हा आहे.

प्रस्तावना :

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० हा भारताच्या शिक्षण क्षेत्रातील ऐतिहासिक पाऊल आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९८६ नंतर ३४ वर्षांनी आलेल्या या धोरणाचा उद्देश विद्यार्थ्यांना ह्यघव्या शतकातील कौशल्यांनी सुसज्ज करणे— स्थानिक आणि जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनविणे— तसेच सर्वसमावेशक आणि लवचिक शिक्षणव्यवस्था उभारणे हा आहे.

ग्रंथालये आणि माहिती केंद्रे हे शिक्षण व्यवस्थेतील महत्त्वाचे घटक आहेत. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये ग्रंथालयाला शिकण्याचे जिवंत केंद्र मानले आहे— ज्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळते. शाळा व महाविद्यालयांमध्ये वाचनसंस्कृती वाढवणे तसेच उच्च शिक्षण स्तरावर संशोधन व नवोन्मेषाला बळकटी देण्यासाठी लायब्ररी नेतृत्वाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये बहुभाषिक शिक्षण, डिजिटल प्लॅटफॉर्म, ओपन ऍक्सेस रिपॉझिटरी आणि स्थानिक भाषेतील सामग्री उपलब्ध करणे यावर विशेष भर आहे. त्यामुळे लायब्ररी नेतृत्वाला स्थानिक व जागतिक ज्ञानसंपत्तीचे एकत्रीकरण करून सर्वांसाठी सहज उपलब्ध शिक्षण संसाधन तयार करण्याची नवी जबाबदारी पार पाडावी लागते.

हा संशोधन पेपर लायब्ररी नेतृत्व आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 यांचा परस्परसंबंध तपासतो— धोरणात्मक तरतुदींचा ग्रंथालय व्यवस्थेवर होणारा परिणाम, नेतृत्वाला भेडसावणारी आव्हाने, उपलब्ध संधी आणि परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी आवश्यक शिफारसी यांचे सविस्तर विश्लेषण प्रस्तुत करतो.

साहित्यातील आढावा :

1. "Exploring the Role of Gamification in Enhancing Academic Library Services: A Survey of Library Leaders in India" (2025)

या अभ्यासात भारतातील लायब्ररी नेत्यांमध्ये गेमिफिकेशन (gamification) वापरण्याची जाणीव, त्याची प्रभावीता आणि

त्यातील अडचणी यांचा शोध घेतला आहे. मत आहे की, योग्य तांत्रिक साधने, प्रशिक्षण आणि निधी पुरविल्यास गेमिफिकेशन लायब्ररी सेवा सुधारू शकते.

२. "Empowering Library Users: Creative Strategies for Engagement and Innovation" (2024)
हा पेपर वापरकर्त्यांना सक्रीय भाग घेण्यास प्रोत्साहित करण्याच्या नव्या कल्पना (interactive platforms recommendation systems) आणि ते कसे लायब्ररीतील गोष्टीना महत्त्व देतील, हे तपासतो.

३. "Awareness and Adoption of AI Technologies in the Libraries of Karnataka" (2024)
कर्नाटकातील लायब्ररीमध्ये AI तंत्रज्ञानाची जाणीव आणि स्वीकार यांचा अभ्यास. अहवालात दिसते की लैंगिक भेद, तांत्रिक क्षमता व संसाधने यांचा AI स्वीकारावर परिणाम होतो.

४. "Impact of Leadership and Innovation on Libraries of the Future" (2023)
नेतृत्व आणि नवोन्मेष (innovation) यांचा लायब्ररींच्या भविष्यातील स्वरूपावर होणारा परिणाम यांचा अभ्यास. लायब्ररी" विचारांच्या केंद्रांमध्ये (dea stores)" बनविले जातील असे मत या शोधात मांडले आहे.

५. "Libraries* Role in the EÛecuting 2020 New Education Policy" (2025)
राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०अंमलबजावणीत लायब्ररींची भूमिका, विविध शैक्षणिक संस्थांमध्ये माहिती पुरविणे, समावेशक शिक्षण अभिप्रेतप्रकारे भूमिका यांचा अभ्यास.

६. "Transforming Libraries under NEP 2020: Key Drivers of Inclusive and Holistic Education in India" (2024)

हा लेख राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० अंतर्गत लायब्ररींचे रूपांतर, समावेशक शिक्षणासाठी ते कसे काम करू शकतात यावर प्रकाश टाकतो.

उद्दिष्टे व संशोधन प्रश्न (Objectives & Research Questions) :

- राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये पुस्तकालयांना दिलेल्या तरतुदींचे सविस्तर विश्लेषण करणे.
- शाळा, महाविद्यालये व विद्यापीठ स्तरावर लायब्ररी नेतृत्वाची बदलती भूमिका समजावून सांगणे.
- डिजिटल परिवर्तनामुळे लायब्ररी नेतृत्वावर होणारा परिणाम तपासणे.

- बहुभाषिक व समावेशक शिक्षणासाठी लायब्ररी कसे योगदान देऊ शकतातए याचे विश्लेषण करणे.
- निधीए पायाभूत सुविधाए प्रशिक्षित मानव संसाधन आणि धोरणात्मक नियोजन यातील कमतरता व आव्हाने तपासणे.
- उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मुळे संशोधन सहाय्यए डेटा व्यवस्थापन व ओपन ऍक्सेसची भूमिका काय आहे ते अभ्यासणे.
- परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी धोरणात्मक शिफारसी सुचवणे.

पद्धतशास्त्र (Methodology) :

हा पेपर प्राथमिक डेटावर आधारित न राहता न्यूनाधिक–समेकित (integrative) पद्धतीने आखलेला आहे — म्हणजे अकादमिक लेख, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० अंमलबजावणीच्या बातम्या आणि तांत्रिक चर्चा (policy papers) यांचे विश्लेषण केले गेले. ताज्या लेखांच्या (२०२३-२०२५) निष्कर्षांवर विशेष भर देण्यात आला आहे.

ग्रंथालय नेतृत्वाची भूमिका आणि धोरण एकत्रीकरणाची भूमिका :

ग्रंथालय नेतृत्वाची भूमिका (Role of Library Leadership)

१. दृष्टी आणि ध्येय निश्चित करणे
२. धोरण अंमलबजावणी
३. डिजिटल रूपांतरण क्षमता विकास
४. सहकार्य व नेटवर्किंग
५. संसाधन व्यवस्थापन (Resource Management)
६. विद्यार्थीकेंद्रित सेवा (User&Centered Services)
७. गुणवत्ता हमी (Quality Assurance)
८. बदल व्यवस्थापन (Change Management)
९. नवकल्पना व संशोधन सहाय्य (Innovation & Research Support)

धोरण एकत्रीकरणाची भूमिका (Role of Policy Integration) :

१. राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाशी जुळवून घेणे (Alignment with National Education Policy)
२. बहुविषयक शिक्षणाला चालना (Promotion of Multidisciplinary Learning)
३. डिजिटल शिक्षण धोरणांचा समावेश (Integration of Digital Learning Policies)
४. संशोधन व नवोपक्रमाला प्रोत्साहन (Support for Research & Innovation)
५. भारतीय ज्ञान प्रणालीचा समावेश (Inclusion of Indian Knowledge System)
६. जागतिक मानदंडाशी सुसंगती (Global Standards Integration)
७. समावेशकता व समता (Equity & Inclusion)
८. शाश्वतता (Sustainability)
९. गुणवत्ता नियंत्रण (Quality Benchmarking)
१० स्थानिक अंमलबजावणी (Policy Localization)

शोध /चर्चा (Findings & Discussion) :

१. लायब्ररीची व्याप्ती आणि धोरणात्मक स्थान : NEP 2020 पुस्तकालयांना शैक्षणिक अभ्यासक्रमांचा महत्त्वाचा भाग मानतेय यामुळे लायब्ररी नेतृत्वाने संस्थात्मक धोरणांमध्ये सक्रिय भूमिका स्वीकारावी. (उदा. पाठ्यक्रमविकास, बहुभाषिक सामग्री, ओपन ऍक्सेस धोरणे).

२. डिजिटल–प्रथम वातावरण व इन्फ्रास्ट्रक्चरचे प्रश्न राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० ची डिजिटल–फोकस धोरणे लायब्ररींना डिजिटल संग्रह, ई–रिसोर्सेस आणि इन्फ्रास्ट्रक्चरवर गुंतवणूक करण्यास प्रवृत्त करतात. परंतु बऱ्याच शैक्षणिक संस्थांमध्ये वित्तीय–अभाव आणि कौशल्य–घटकांमुळे अंमलबजावणी धोक्यात आहे. यासाठी केंद्रीकृत रेपॉझिटरी. कॉर्पोरेट खरेदी धोरणे आणि लायब्ररी नेतृत्वाद्वारे कौशल्यविकास कार्यक्रम गरजेचे आहेत.

३. नेतृत्व कौशल्ये आणि व्यावसायिक विकासरू परंपरागत लायब्ररी प्रशासनापासून पुढे जाऊन 'डिजिटल लायब्रनर', 'डेटा व्यवस्थापक' आणि 'इनोव्हेशन लीड' अशा भूमिका उदयास येत आहेत. नेतृत्वाने धोरणे, वित्त, तंत्रज्ञान, सहभाग आणि समुदाय–संबंधी क्षमता जोपासावी. अनेक ताज्या संशोधन लेखांनी हे सुचवले आहे.

४. समुदाय आणि बहुविध भागीदारीची गरज राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०च्या उद्दिष्टांसाठी सार्वजनिक लायब्ररी, शाळा आणि महाविद्यालये यांच्यातील सहभाग आवश्यक आहे. स्थानिक भाषा व संदर्भानुसार सामग्री उपलब्ध करणे आणि वाचनसंस्कृती वाढवण्यासाठी लायब्ररी नेतृत्वाने समुदाय–आधारित उपक्रम राबवावेत.

५. अंमलबजावणीतील विविधता (State/University differences) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० चे अंमलबजावणी वेगवेगळ्या विद्यापीठांमध्ये भिन्न रितीने होत आहे. काही ठिकाणी ४ वर्षीय पाठ्यक्रम स्वीकारला जाऊ लागला आहे ज्यामुळे लायब्ररीच्या भूमिकेत बदल दिसून येत आहेत. (उदा. Allahabad University ने राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० अनुषंगाने निर्णय घेतला आहे.)

शिफारसी (Policy & Leadership Recommendations) :

१. संस्थात्मक धोरणे व समेकित नियोजनरू प्रत्येक शैक्षणिक संस्थेला लायब्ररी रीडरशिप (Chief Librarian/Head) ला अकादमिक फोरमचा भाग बनवावे. धोरणनिर्मितीमध्ये सहभाग सुनिश्चित करावा.

२. कौशल्य–विकास व प्रशिक्षण नेतृत्वासाठी व्यवस्थापकीय, डिजिटल–लिटरेसी आणि बदल व्यवस्थापनाचे सतत प्रशिक्षण अनिवार्य करावे. राज्य व केंद्रस्तरावर ट्रेनिंग–फंड आणि सर्टिफिकेशन कार्यक्रम राबवावेत.

३. डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर व ओपन ऍक्सेस केंद्रीय राज्य स्तरावर एक समन्वित रचना जिच्यात ई–पुस्तक, ओपन ऍक्सेस रिपॉझिटरी आणि डिजिटल लायब्ररी इत्यादींचा समावेश असेल. सार्वजनिक–खाजगी भागीदारी वाढवावी.

४. भाषिक समावेश व स्थानिक सामग्री निर्मिती स्थानिक भाषांना प्राधान्य देणारी डिजिटल व मुद्रित सामग्री तयार करण्यासाठी निधी आणि संगणक – आधारित संपादन साधने देणे आवश्यक.

५. नियमन व गुणवत्ता मापन लायब्ररी सेवांचे मूल्यांकन करणारे सूचक (KPIs) विकसित करणे. वापरकर्त्याचा सहभाग, डिजिटल प्रवेश, संसाधन उपलब्धता इत्यादींचा दरमहा वार्षिक आढावा आवश्यक.

मर्यादा (Limitations)

हा पेपर प्राथमिक डेटावर आधारित न राहता द्वितीयक (secondary) स्त्रोतांच्या आधारे तयार केलेला आहे. स्थानिक संस्थात्मक अभ्यास व सर्वेक्षणांचा समावेश करायला हवा होता परंतु सध्याच्या लेखनात तो समावेश नाही.

निष्कर्ष (Conclusion) :

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP 2020) ने भारतातील लायब्ररींच्या भूमिकेला नव्याने परिभाषित केले आहे. ग्रंथालये आता केवळ पुस्तके साठवण्यापुरती मर्यादित राहणार नाहीत, तर शिक्षण, संशोधन, नवोपक्रम आणि समुदायाभिमुख उपक्रमांचे केंद्र म्हणून कार्य करतील. डिजिटल संक्रमण, बहुभाषिक सामग्री, ओपन ऍक्सेस कंटेंट आणि बहुविषयक शिक्षणाच्या गरजा यामुळे लायब्ररी नेतृत्वाच्या स्वरूपात धोरणात्मक, तांत्रिक आणि नवोन्मेषाभिमुख कौशल्यांची आवश्यकता उद्भवली आहे. लायब्ररी नेतृत्वाने संस्थात्मक धोरणे, संसाधन व्यवस्थापन, समुदाय व शैक्षणिक सहभाग, डिजिटल पायाभूत सुविधा आणि नवकल्पनांचा समन्वय साधणे आवश्यक आहे.

शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे यामध्ये राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०ची अंमलबजावणी विविध प्रकारे सुरू झाली आहे. डिजिटल लर्निंग पोर्टल्स, चारवर्षीय पदवी अभ्यासक्रम, संशोधन सहाय्य प्रणाली आणि बहुभाषिक सामग्री या सर्व उपक्रमांनी लायब्ररींच्या नव्या भूमिकेला आकार दिला आहे. यामुळे नेतृत्वाची क्षमता, तांत्रिक कौशल्ये आणि धोरणात्मक दृष्टी अपरिहार्य ठरली आहे.एकूणच, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० अंतर्गत प्रभावी Library Leadership आणि Policy Integration हे भारतातील लायब्ररींच्या यशस्वी आणि परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे घटक ठरले आहेत. या बदलांमुळे लायब्ररी आता पारंपरिक ज्ञान साठवणुकीच्या चौकटीतून बाहेर पडून डिजिटल, संशोधनाभिमुख आणि समाजाभिमुख शिक्षणाचे केंद्र बनणार आहेत.

संदर्भ (References) :

- National Education Policy 2020. Ministry of Education, Government of India.
- "Implementation of NEP" — Ministry of Education (NEP Implementation page).
- Recent academic article: *Libraries @ National Education Policy (NEP 2020) in India* (IJLSIT — 2025). ijlsit.org
- Times of India — AU Executive Council approves NEP implementation, 4-yr UG curriculum.
- Policy frameworks & leadership integration study (SSRN, 2025) — *Policy Frameworks for Integrating Library Professionals*… SSRN.